

XIX. YÜZYIL SONU VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA TRABZON'DA TARIM

*Ahmet KARAÇAVUŞ**

ÖZ

Trabzon bir ziraat memleketi olmamakla birlikte kazancının önemli bir bölümünü tarımdan elde eden bir vilâyetti. Coğrafya ve iklim sorunları nedeniyle oldukça zor şartlar altında ve büyük oranda insan emeğine dayalı tarım yapıldığı yörede hemen her tür meyve, sebze ve hububat yetişmekle birlikte buranın temel ticari ürünleri tütün, fındık ve fasulye idi. Mısır ise halkın temel gıda maddesi olan ekmeğin temel hammaddesiydi. Arazinin çok dar ve parçalanmış olması, iklimin ise birçok ürünün yeterince olgunlaşmasına izin vermemesi, yörede tarımın ticari değerinin olması bir yana geçimlik bir ekonomi oluşturmasına bile müsaade etmiyordu. Bu nedenle bölgede tarımı genelde kadınlar ve çocuklar yapıyor, erkekler ise geçimlerini temin etmek için diğer meslek kollarında çalışıyor bazen de vilayet ve ülke dışına gidiyorlardı.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, tarım, tütün, mısır, fındık, hububat.

AGRICULTURE IN TRABZON AT THE TURN OF THE XXTH CENTURY

ABSTRACT

Though not being an agricultural land, Trabzon was a province that derived an important part of its revenue from agriculture. Because of the geographical and climatic factors, the agricultural activities in the area were carried out under difficult conditions and were based, to a great extent, on manpower. Although all kinds of fruit, vegetable and cereal were grown in the area, the main commercial products of the area were tobacco, hazelnut and beans. Corn was the main material of bread, the principal food of the people. That the agricultural lands were narrow and divided and that the climatic conditions were not suitable for the sufficient ripening of many agricultural products did not allow the local agriculture to have a commercial value and to create a self-subsistent economy. For this reason, the main workers of the agricultural activities were usually females and children, and in order to earn their living, males were working in other occupations and sometimes migrated to other provinces and countries.

Keywords: Trabzon, agriculture, cereal, tobacco, corn, hazelnut

* Yrd. Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON.

.Trabzon denize paralel olarak doğu-batı yönünde uzanan yüksek dağların oluşturduğu sarp ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Bu arazi dağlardan denize doğru akan irili ufaklı akarsuların açtığı derin vadilerle parçalanmıştır. Yüksek dağların eteklerinde yaylalar ve platolar yer almaktadır. Arazinin yarısı tarıma elverişli değildir ve kıyıda birikmiş alüvyonlarda tarım yapılmaktadır. Trabzon'un Karadeniz Bölgesine özgü sık bitki örtüsü ve bol yağışlı bir iklimi vardır. Şehirde kış mevsimi çoğunlukla şiddetli olmaz; bahar ayları biraz soğuk ve bol yağmurlu; yazlar ise nemli ve nispeten sıcaktır. Yani şehir nispeten ılıman iklime sahiptir.¹

Bahsedilen arazi yapısı ne tarıma uygun araziye ne de doğru-dürüst yerleşime olanak sağlamaktadır. Ancak insanlar yaşamak için şartlar ne olursa olsun tarım yapmak zorundadırlar. Nitekim Trabzon insanı özellikle kadınlar bu gün dahi kol gücü ile en azından ev ekonomisi çerçevesinde bu zor şartlarda bağ-bahçeleri ekip dikmekte ve ailelerine katkı sağlamaya çalışmaktadırlar. Zira engebeli arazi yapısı bölgede tarımın makineleşmesini sınırlamaktadır. Bu nedenle yöre toprağın her yıl işlenmesini zorunlu kılan tarım ürünlerinin üretilmesine müsait değildir. Ayrıca artan nüfus nedeniyle ve miras yoluyla arazinin sürekli parçalanması ve küçülmesi verimliliği düşüren bir diğer etkidir. Ek olarak sürekli yağışlar iklimi yumuşatsa da erozyon toprağın verimini azaltmaktadır. Yine yüksek dağların arasında açılan derin vadiler, ara iklim bölgelerinin oluşmasına neden olmuştur. Belirtilen coğrafya ve iklim özellikleri ürün çeşitliliğini beraberinde getirirse de aynı sebepler ve güneşin az olması verimi ve ürün kalitesini düşürmektedir.

Doğal olumsuzlukların yanı sıra ifade edilmesi gereken önemli bir sorun da XX. yüzyıla gelinirken genelde Osmanlı Devleti, özelde ise Trabzon için tarımsal faaliyetlerin yapılış biçiminin dönemin şartlarına göre oldukça ilkel oluşu ve ürün tercihlerinde isabetin olmayıştıydı. Sözgelimi mısır bir yana, hem coğrafi bakımından hem de iklim açısından pek elverişli olmamasına rağmen yörede arazinin önemli bir bölümünde hububat üretimi yapılmaktaydı. Hububat ve bakliyat tarımı -buna tütün de eklemek mümkündür-toprağın her yıl işlenmesini zorunlu kılan ve özellikle olgunlaşma döneminde düşük nem ve bol güneşe ihtiyaç duyan ürünlerden oluşmaktadır. Arazi yapısından dolayı kol gücüne ihtiyaç duyulan yörede bu tür tarımdan bugün dahi yeterince verim alınamayacaktır. Buna rağmen Trabzon'da XIX.

¹ Ahmet Nişancı, "Karadeniz Bölgesinin İklim Özellikleri ve Farklı Yörelere", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s. 223-234; Besim Atalay, *Türkiye Coğrafyası*, İzmir, 1994, s. 94-101; Abdülvahap Hayri, *İktisâdi Trabzon*, (Hz. Melek Öksüz), Trabzon, 2008, s. 40-41.

yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında hububat tarımı yapıyor olması tarımsal üretimde yaşanan başıbozukluğu ortaya koymaya yeter bir kanıttır.

Tarım Arazilerinin Durumu ve Tarımda Kullanılan Araç Gereçler

Tarım üzerine çalışan hemen bütün araştırmacıların ortak görüşü arazinin parçalanmasının ürün miktarını düşürdüğü yönündedir. Bu görüş düz arazinin göz alabildiğince uzandığı geniş ovalarda, dönemine uygun bilgi ve teknolojiyle yapılan ziraat için geçerlidir. Ancak bazı coğrafyalar vardır ki buralarda toprağın parçalanması üretimi artıran bir faktör haline gelebilir. Bu tür coğrafyalarda tarihin hiçbir döneminde toprağı işlemede teknoloji kullanılmadığı gibi hayvan gücünden dahi faydalanılamamaktadır. Buralarda tarım sadece insan emeği ile yapıldığı için, tek kişinin mülkiyetinde ya da işletme tekelinde binlerce hatta yüzlerce dönüm arazinin bulunduğu bir sistem geliştirmek pek mümkün değildir. Bundan dolayı arazi parçalanır ve tarımda istihdam çok yüksek bir orana çıkar. İşlenen arazi ile işleyen arasındaki bu doğru orantı, böylesi yörelerde mülkiyeti epey gelişkin bir hale getirir ama tarımsal faaliyetlerin de ticari olmaktan çıkıp aile ekonomisine dönük bir hal almasına yol açar. Böylece tarım gelir getirici bir uğraş olma seviyesine çıkamaz. Ancak ev ekonomisi çerçevesinde bir değer ifade eder. Dolayısıyla bir ürünü yetiştirmek için toprak ve iklim gibi diğer ana faktörlerin çok uygun olması durumunda bile arazinin aşırı parçalanması ve kişisel mülkiyete geçmesi tarımı ekonomik olmaktan çıkarmakta ve önemsizleştirmektedir. Bu nedenle böylesi bir coğrafyada zirai faaliyetler zenginliğin yada feodal yapılanmaların ortaya çıkmasının esas nedeni olamamaktadır. Nitekim biraz Samsun ve civarı hariç, bahsedilen türde coğrafi özelliklerin olduğu yörelerden olan tüm Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ama özellikle Trabzon ve civarında tarihte ortaya çıkan feodal yapılanmaların temelinde tarımsal üretimden ziyade devlet gelirlerinin bir şekilde elde edilmesi olgusu bulunmaktadır.² Bugünden bakıldığında bölgenin coğrafi özelliklerinin bir çeşit toprak reformuna neden olduğu ve hemen herkesin toprak sahibi olmasına zemin hazırladığı görülmektedir.

XIX. yüzyılın sonlarında tüm Trabzon vilayetinde tarımsal faaliyette bulunmaya müsait arazi yedi milyon dönüm civarındaydı. Biraz ıslah ve imar ile tarıma açılabilmesi mümkün arazi ise beş milyon dönümden az değildi. Mülhakatı ile birlikte Trabzon Sancağı epey araziye sahipti ve

² Ayhan Yüksel, "Trabzon Valisi Sırrı Paşa'nın Bir Raporuna Göre Doğu Karadeniz'in Önde Gelen Aileleri", *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, 2005, s.43-46.

“mezru’ ve gayr-i mezru’” yaklaşık dört milyon dönüm arazi bulunmaktaydı.³ Yani arazinin yaklaşık beşte biri tarım arazisiydi.⁴ Trabzon’da tarımsal nüfus yoğunluğu Anadolu’nun diğer yerlerinden daha çok olmasına rağmen görüldüğü gibi işlenmeyen toprak oranı da epey yüksekti. Bunun en önemli nedeni tarımın ticarileşmesinin sınırlı olması ve ihraç ürünlerinin yoğun emek gerektirmesiydi.⁵ Yukarıdaki rakamlardan anlaşıldığı gibi gerek vilayette, gerekse Trabzon Sancağı’nda tarıma müsait arazinin nerdeyse yarısında ziraat yapılamamaktaydı ve bu toprakların ıslah edilerek tarıma kazandırılması gerekiyordu. Konunun diğer ilginç yanı ise ıslah suretiyle tarıma kazandırılması mümkün olan bu kadar boş arazi olmasına rağmen, halkın tarım arazisi kazanmak için ormanları tahrip etmesiydi.⁶ Ancak bize göre tarımsal alan açmak ormanların tahrip edilmesinin nedenlerinden biri olmakla birlikte asıl sebep değildi. Sürekli nüfusun arttığı, devletin genel ekonomik çöküşü ile birleşen yerel zorlukların geçimi günden güne zorlaştırdığı bu yörede insanlar ağaçlardan kereste olarak ve belki daha önemlisi kömür imalinde faydalanma yoluna gidiyorlardı.⁷ Eğer yöre halkı ormanları tahrip edip kendisine tarla açacak düzeyde tarıma yönelmiş olsaydı, bölgede zirai üretim büyük oranda kadın ve çocukların çalıştığı alan olarak kalmazdı.

Yukarıda bir çeşit toprak reformunun bölgenin coğrafi özellikleri nedeniyle kendiliğinden ortaya çıktığı ifade edildi. 1863’te bütün Trabzon Vilayeti’nde işletmelerin yüzde yüzü dört hektarın altındaydı.⁸ Bu işletmelerden dört hektara ulaşanların nerdeyse tamamı Samsun ve Ordu arasındaki topraklardaydı. Dolayısıyla bugünkü Trabzon ili sınırlarını oluşturan alanda o kadar büyük tarımsal arazi pek bulunmuyordu. 1898 tarihli Salnâme’de

³ *Trabzon Vilayet Salnâmesi*, 1898 (1316), s. 187-189 (Bundan sonra TVS olarak kullanılacaktır. Çalışmamızda kullandığımız Salnâmeler Kudret Emiroğlu’nun transkripsiyon ve tıpkıbasımını yaptığı eserlerden kullanılmış olup, sayfa numarası olarak buradaki tıpkıbasım esas alınmıştır.).

⁴ Şemsettin Sami, *Kâmûsu’l- A’lâm*, c. IV, İstanbul, 1311, s. 3006.

⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme(1820-1913)*, İstanbul, 1994, s. 115.

⁶ “Köylüler kendi ihtiyaçlarına hasr ettikleri bir kısım ormanda ekseriya saika-i cehalet veya hırs-ı intifa ile araziş edinmek için yangınlar yaptıkları vakidir”; A. Hayri, *a.g.e.*, s. 50.

⁷ Konumuz ormanların durumu olmadığı için fazla detaya girmek istemiyoruz fakat ormanların bölge ekonomisinde çok önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. 1898 tarihli salnâmeye göre “ormanlar sebebiyle kerestecilik ve sını-i ‘imâliyeden kaşık, sofrâ, keşçe, tekne, pinavut, beşik, kürek, direk, kavata, varil, yastı ağaç, ..., zift ve katran imali büyük mâişet temin eylemekte ve kereste nev’inden ormanlarımız mahsülü ise sevâhil-i memâlik-i şahâne ile Rusya’ya kadar sevk edilmektedir”; Yine aynı kaynakta “...Yoksa adi kömür yapmak için on beş-yirmi metre irtifaındaki çam ağaçlarına kıyıp yakmamalıdır” denilerek orman tahribatından elde edilen gelire işaret edilmektedir.; *TVS*, 1898 (1316), s. 191-192, 193; Benzer bilgiler A. Hayri’de de bulunmaktadır; A. Hayri, *a.g.e.*, s. 47-52.

⁸ Pamuk, *a.g.e.*, s. 115.

“*mezrû*’ ve *gayr-i mezrû*” arazinin tamamı esas alınarak kişi başına düşen arazinin en az sekiz dönüm olması gerektiği, ancak nüfusun yoğun olduğu yerlerde arazi sınırlı olduğundan kişi başına iki dönüm bile düşmediği belirtilir. Bununla birlikte vilayette yerli olsun, muhacir olsun ekip dikeceği arazisi olmayan kimse bulunmamaktadır. “*Arazi dar olması nedeniyle nüfusa nazaran küçük kıt’a itibarıyla yed-i tasarrufa*” geçmişti.⁹ Kişi başına düşen işlenebilir arazinin bu kadar küçük olması anlaşılır bir durumdur. Zira burada tarım insan emeğine dayanmaktadır ve insanın bir yılda kol gücü ile işleyebileceği arazi sınırlıdır. Bu dönemde Trabzon Vilâyeti’nde karasaban ancak sınırlı arazide kullanılabilirdi. Bu şartlar altında bölgedeki tarım tahta kürek, toprağı bellemek için kullanılan iki uçlu çataldan ibaret bel, bir çalı demetinden başka bir şey olmayan tırmık, çapa ve kesmekten çok koparan en ilkel türden bir orak ile kaba saba demirden bir balta ile yapıyordu. Görüldüğü gibi yörede tarım, tamamıyla insan emeğine dayalı, dönemin dünya şartları açısından da son derece ilkel aletlerle yapılmak zorundaydı.¹⁰

Arazinin ne kadar bölündüğünü görmeyi kolaylaştıracak verilerden biri de yöredeki bağ-bahçe, tarla, fındıklık, sebzelik, zeytinlik vb. sayısıdır. Gerçi bu sayılar her bir bahçe, tarla vs. büyüklüğünü vermez ancak yine de genel bir fikir edinilmesine katkı sağlayabilir. Salnâmeler bu konuda bir iki istisna genelde aynı bilgileri tekrarlar. Meselâ 1870’de Trabzon merkez kazada 70 bağ-bahçe vardı.¹¹ 1873’te Trabzon için sayı aynıdır. Akçaabat’ta ise 14 bahçe bulunmaktaydı. Bu tarihte Trabzon’da 647 tarla 15 sebzelik bulunmakta; fındıklık ve zeytinlik bulunmamaktadır. Akçaabat’taki tarla sayısı 648, bahçe 14, fındıklık 3, zeytinlik ise 86’dır. Sebzelik ise bulunmamaktadır.¹²

İfade edilen rakamlar 1873 senesi itibarıyla arazinin Trabzon merkez kazada 732, Akçaabat’ta ise 752 parçaya bölündüğünü göstermektedir. Herhalde bunun ötesinde hesap yapmaya gerek bulunmamaktadır. Arazideki parçalanmışlık bu örnekte net biçimde ortaya çıkmaktadır.

Trabzon ve Akçaabat’ta örneğinden de anlaşılacağı gibi Trabzon Sancağı’nda arazi parçalanmış durumdaydı ve bunun başlıca nedeni yörenin coğrafi özellikleriydi. Bu durum tarım yapma usullerini ve bu faaliyette kullanılan araç gereci de etkiliyordu. Arazinin önemli bir kısmı zaten insan emeği haricine müsaade etmemekteydi. Ancak bir kısmı da arazinin bu kadar parçalanmış olmasından dolayı yeni usullerin ve araç-gerecin kullanımını

⁹ TVS, 1898 (1316), s. 187-189; 179-180.

¹⁰ Pamuk, *a.g.e.*, s. 207-208.

¹¹ TVS, 1870 (1287), s. 96-97.

¹² TVS, 1873 (1290), s. 88-93.

engelliyordu. Zira büyük çaplı çiftliklerin ortaya çıkmayışı, tarımda yeni tekniklerin uygulanması bir yana, hayvan kullanımını bile gereksiz hale getiriyordu. Halk iki üç dönüm araziyi işlemek için çift hayvanı beslemeyi yük kabul ediyor ve toprağı kendi emeğı ile işlemeyi tercih ediyordu. Bu durum tarımın modernleşmesini engelleyen faktörlerden biri olarak ortaya çıkıyordu. Örneğın yüz dönüm fasulye, üç yüz dönüm tütün ekecek çiftçi yoktu. Toplam üretim ne kadar fazla olursa olsun üreten de bir o kadar çoktu. Bu nedenle tütün ve fasulye “ziraatı çiftten, sabandan ziyade bel, kazma vb. âlâtın istimâlini icap ettiriyordu.”¹³

Bir hesaplamaya göre 1876-1877 yıllarında Trabzon köylülerinin terekeleri ortalama 1400 kuruş civarındaydı ve bunun çoğunu da hayvanlar oluşturuyordu.¹⁴ Bir köylünün terekесinin eğer tamamının nakit olduğunu düşünürsek bu parayla ancak iki çift öküz alabildiğı ortaya çıkmaktadır.¹⁵ Nitekim 1877’de Trabzon merkez kazada hiç öküz bulunmuyordu. Sürmene’nin hemen her köyünde bulunmakla birlikte 73 köyde toplam 441, Of’un 120 köyünde 81, Vakfikebir’in 66 köyünde 164, Akçaabat’ın 100 köyünde 1.301, Maçka’nın 66 köyünde 2.432 ve Yomra’nın 55 köyünde 2.197 öküz vardı.¹⁶ Merkez kazayı hariç tutarsak Trabzon Sancağı’na bağı altı kazanın toplam 480 köyünde 6.616 öküz vardı. Bu rakam 3.308 çift etmekteydi ve köy başına 13,77 yani yaklaşık yedi çift öküz düşmekteydi. Ancak bu öküzlerin bir çiftinin gücü bir İngiliz atınunki kadar değildi. Ayrıca toprağı sürmede kullanılan tahta saban o tarihlerde Avrupa’nın bazı ücra köşelerinde rastlanabilen cinsten, ucunda demir bulunan eğri bir sopadan ibaretti. Bu saban tek kelimeyle toprağı sürmeye değil adeta çizmeye yarıyordu.¹⁷ Anadolu çiftçisinin yüzyıllarca en önemli yardımcısı olarak gerektiğinde kağınyaya koşulan, gerektiğinde de saban süren öküzlerden Trabzon ve civarında bu kadar az faydalanılabilmesi yörenin büyük çaplı üretim yapamayışının hem nedeni hem de sonucu olarak ortaya çıkmaktaydı.

Trabzon ve civarı arazi dar olsa da verimli bir toprağı, belirtilen nedenlerden dolayı mülk ve şahıs güvenliğine, Vilâyet’in özellikle batı kesimleri açısından iyi yollara, deniz ulaşımına erişim özelliğine ve bölge

¹³ TVS, 1898 (1316), s. 179-180.

¹⁴ Mehmet Esat Sarıcaoğlu, “Trabzon Kadı Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Trabzon’da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005) Başlangıçtan 20. Yüzyıla*, (Yay. Haz.: Kenan İnan-Hikmet Öksüz vd.) c. I, Trabzon, 2007, s. 478.

¹⁵ Bu tarihlerde Trabzon’da bir çift öküzün fiyatı 700 ila 1000 kuruş arasındaydı; Pamuk, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁶ TVS, 1877 (1294), s. 110-169.

¹⁷ Pamuk, *a.g.e.*, s. 206-207.

dışından getirilen gıda maddelerine bağımlı yoğun bir nüfusa sahipti. Bu açıdan bakıldığında Anadolu'nun dördüncü büyük limanına sahip Trabzon temel gıda ihtiyacını ithal buğday ile karşılayan tek vilâyetti. Modern pulluk gibi basit ve pek pahalı olmayan zirai aletler üretkenliği artırabilir ve dışa bağımlılığı azaltabilirdi. Ancak 1908 yılına gelindiğinde Trabzon Vilâyeti'nde herhangi bir yeni aletin kullanıldığını gösterecek hiçbir delil yoktu.¹⁸ Bu durumun ortaya çıkmasında şüphesiz merkezi idarenin konuyu taşıyacak güçten yoksun olmasının yanı sıra bölgenin belirtilen arazi yapısı etkili oluyordu. Hatta devletin resmi yayını salnâmede sahilde yaşayan insanların yeni usul tarım aletlerini kullanmalarının gereği olmadığı dahi ifade ediliyordu.¹⁹

Trabzon'da tarımın nasıl yapıldığının göstergelerinden biri de tarımda istihdam olunan nüfusun özellikleridir. Trabzon ile ilgili bilgi veren hemen her eser bölge insanının *temîn-i maişet* için başta Rusya ve Romanya gibi ülkelerle Osmanlı Devleti'nin diğer vilâyetlerine gittiğini belirtmektedir. Akçaabat gibi görece tarım üretimi çok yüksek olan ve üretilen malın neredeyse tamamını ihraç etme potansiyeli bulunan bir ilçeden dahi dışarı çalışmaya giden epey insan bulunuyordu.²⁰ Bu nedenle tarımda çalışan insanların büyük çoğunluğu kadın ve çocuklardı.²¹ Aslında ortalama iki dönüm arazide ziraat yapılan bir yerde tarım ağır bir iş değildir. Ancak Trabzon'un zor coğrafi şartlarında toprağın işlenmesi önemli bir sorundu. Zira bu araziler büyük oranda insan emeği ile işleniyordu ve sorun bu noktada idi. Yani tohumun toprağa atılması için gerekli işlemler çoğu yerde bel, kazma ve kürek gibi araçlarla yapılıyordu. Toprağın sert olması ve sık bitki örtüsüyle kaplı bulunması bu işlemi epey zorlaştırmaktaydı. Ancak iki dönümlük arazide yapılan tarımın bir geçim ekonomisi oluşturmaktan çok uzak olması nedeniyle yetişkin erkekler bu işlemlerle hemen hiç ilgilenmiyorlardı ve bütün yük kadınlara ve çocuklara kalıyordu. Çapalamak, her tür ürünü dikmek, çift sürmek, hayvanları otlatmak ve bunlara ek olarak evin kışlık

¹⁸ Donald Quartaert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım-1876/1908*, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul, 2008, s. 149, 157, 160.

¹⁹ *TVS*, 1898 (1316), s. 195.

²⁰ *TVS*, 1904 (1322), s. 139.

²¹ Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Mısır Tarımı ve Islah Çalışmaları", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, (Hz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz vd.), c. II, Trabzon, 2007, s. 782; Yörede tarla işçiliğinin gündeliği beş kuruş ile bir okka ekmektir. Bunun dışında yatacak yer ve yemek verilmezdi. Takdir edilir ki bu ücret tarla işçilerinin en basit yaşam ihtiyaçlarını bile karşılamaya yetmeyecek düzeydeydi. Dolayısıyla gündelikçi tutmak ya da gündelikçi olarak çalışmak yalnızca arada sırada, özellikle hasat zamanı boş bir günü doldurmak için başvurulmuş bir uygulamaydı; Pamuk, *a.g.e.*, s. 202.

erzakını tedarik etmek ve çocuklara bakmak gibi evin bütün yükü kadınların üzerindeydi. Hele tütün tarımında kadınların hizmetleri çok büyüktü. Pek geç sürülüp bellendiği için daima tezekli (kesek) kalan toprakları kırıp inceltmek, tütün fidanlarını dikmek ve sonra yaprakları toplayıp sııklara dizmek gibi birçok iş kadınlar tarafından yapılıyordu. Kalabalık ailelerde eli çapa tutan herkes çalışmaya mecbur olduğundan masraf biraz azalıyordu. Bu durumun doğal sonucu ise nüfusun günden güne artmasıydı.²² Bu ise kişi başına düşen arazinin gün be gün azalması anlamına geliyordu. Bu sarmal, bir yandan dış göçü hızlandırırken diğer taraftan tarımsal değeri olan arazilerin iskana açılması anlamına geliyordu. Dolayısıyla tarım alanları çift yönlü olarak daralıyordu.

Arazinin çok dar olması, coğrafi özelliklerin tarıma pek müsaade etmemesi ve sınırlı arazinin de çok parçalanmış bulunması Trabzon'da ziraatı geçimlik olmaktan çıkarmaktaydı. Bu şartlar altında tarım ev idaresi açısından bir anlam ifade ediyordu. Türk aile yapısının kadına ve erkeğe yüklediği sorumluluk tam bu noktada kendini göstermekteydi. Evin idaresinden kadın, geçiminden erkek sorumluydu. Bu nedenle ancak ev idaresine katkı sağlayacak düzeyde olan tarım kadınlara kalıyor, erkekler ise geçimi sağlamak için uzaklara gidiyorlar "*sanayi-i muhtelifede*" çalışıp para kazanmaya gayret ediyorlardı.²³ Bu nedenle bugün dahi Trabzonlu ustalar her iş kolunda haklı bir üne sahiptirler. Yani Trabzon erkeği toprağa bağlı değildi. Burada toprağa bağlı olan kadındı. Geleneksel olarak kadınların ev idaresinde en önemli yardımcıları ise çocuklarıydı. Aile geleneği büyük erkek çocukları annelerinin yanında tarlada çalışmaya zorlarken kız çocuklarını da tarlada çalışmanın yanı sıra küçük kardeşlerine bakmaya zorluyordu. Erkeğin yılın önemli bölümünü ailelerinden uzakta geçirdiği toplumlarda anaerkil yapının kuvvetli olduğu bilinen bir hakikattir. Bu gün özelde Trabzon, genelde ise tüm Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin anaerkil yapının en kuvvetli olduğu yörelerden biri olması bu sebeptir.

Hububat ve Bakliyat

Bir yörede tarımın geçimlik olmaktan çıkarak ticari ve endüstriyel bir nitelik kazanabilmesi için üretilen ürünün uzak pazarlara gitmesini temin edecek standartların bulunması gerekmektedir. Bu nedenle tarih içinde en çok ticari değeri olan ürünler kuru bakliyat türleri ve hububat olmuştur. Zira

²² *TVS*, 1904 (1322), s. 118-119.

²³ *TVS*, 1904 (1322), s. 139.

bu ürünler nakliyat sırasında bozulma riski taşımazlar. Oysa meyve ve sebze türleri çok çabuk bozulan ürünler oldukları için daha çok üretildiği yerde tüketilmek zorundadır. Gerçi meyve kurutulularak pazarlanabilen bir üründü. Ancak bölgenin iklimi meyveyi kurutmaya bile müsaade etmiyordu. Bu açıdan bakıldığında Trabzon yöresel tüketime uygun tarımın geniş çapta yapılabilirdi ancak ticari değeri olan ürünlerin üretimine hem iklimsel hem de coğrafi açıdan pek müsait olmayan bir şehirdi. Yörenin iklim özellikleri mısır, fasulye, tütün ve kenevir gibi ticari değeri olan ürünlerin yetiştirilmesine müsaitti. Fakat üretim neredeyse tamamıyla insan emeğine dayandığı için toprağın her yıl işlenmesini zorunlu kılan bu tür tarla bitkilerinin yetiştirilmesi büyük emek istiyordu. Bu nedenle haklı olarak A. Hayri eserinde tarıma ayırdığı kısma başlarken ilk cümle olarak “*Trabzon esâsen bir ziraat memleketi değildir*” deme gereğini duyuyor fakat yine de tarımın şehrin “*başlıca vesait-i servetinden*” biri olduğunu belirtmekten de geri durmuyordu.²⁴

Tarım memleketi olmayan fakat geçimini tarımdan temin etmek mecburiyetiyle yaşayan Trabzon insanını bu paradoks içinde kalmaya mecbur eden ekonomik zorunluluklar incelemeye değer bir konudur. Öte yandan toprağın işlenmesini nerdeyse imkansız kılan coğrafi şartların ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik ve kültürel yapının şekli de ayrı bir meseledir. Meseleye bu açıdan bakıldığında Trabzon’da tarımın geçimlik bir mahiyet dahi arz etmediğini, büyük oranda aile ihtiyacını gidermeye dönük bir uğraşı olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Elbette fasulye, tütün ve fındık gibi birkaç kalem ürün ihraç edilebilecek kadar üretilebiliyordu.

1904 tarihli Salnâme’de yörede arpa ve buğday ziraatının ikinci hatta üçüncü derecede olduğu ifade edilir. Bunun sebebi; arazi darlığı ve hububat tarımına daha uygun olan düz ovaların böyle dağlık bir vilâyette olmaması gibi “*esbâb-ı tabîye*” ve erozyon sonucu arazinin seneden seneye verimliliğini yitirmesi gibi “*esbâb-ı arzıyye*”dir.²⁵ Salnâme yazarının öne çıkardığı sebeplerin arazi yapısıyla ilgili olduğu görülmektedir. Araştırma boyunca arazi yapısının tarıma elverişli olmadığı belirtildi. Ancak aşağıdaki tabloda benzer doğal zorluklardan dolayı üretiminin yapılamaması gereken ve tıpkı arpa, buğday gibi tarla bitkisi olan mısırın geniş çapta tarımının yapıldığı görülüyor. Şüphesiz arazi uygun olsaydı çok daha geniş ölçekte ve verimde mısır tarımı yapılabilirdi. Yörede diğer tarla bitkileri gibi mısır da son derece güç şartlar altında yetiştiriliyordu. Üstelik gerek besin değeri açısından gerekse ticari

²⁴ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 72.

²⁵ *TVS*, 1904 (1322), s.102.

bakımdan diğer hububatla kıyaslanabilecek durumda bile değildi. Buna rağmen mısır tarımının yapıyor olması belli ki zorunluluktan kaynaklanıyordu. Şu halde yörede arpa, buğday, çavdar gibi hububatın yetişmemesi sadece coğrafi özelliklerden kaynaklanmıyordu. Bizce daha çok iklim özellikleri bunda etkili olmaktadır. Bu yörede toprağa ne ekersen biterdi, ancak ilerde değinileceği gibi ürün kalitesi birçok bakımdan tartışmalıydı. Yöredeki birçok ürünün meyve-sebze dâhil yerel kalmasının ve çok sınırlı yetiştirilmesinin bir nedeni de buydu.

Şemsettin Sami Trabzon'un toprağının pek verimli ve havasının da çeşitli mahsulatın yetişmesine müsait olduğunu belirttikten sonra, burada öncelikle mısır, pirinç, fasulye ve ikinci dereceden olarak da arpa, buğday ve çavdar üretildiğini belirtiyor.²⁶ Şemsettin Sami'nin verdiği bilginin tüm Trabzon Vilayeti ile ilgili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu anlamda pirinç, buğday, arpa ve çavdarın vilayetin hangi bölümlerinde yetiştiğini onun verdiği bilgilerden belirlemek ve yorumlamak olanaklı görünmemektedir. Bu nedenle Ş. Sami'nin verdiği bilgilere belirli bir ihtiyatla yaklaşmak ve Vilayet'in tamamının ürün çeşitliliğini yansıttığını ifade etmek gerekmektedir. Ancak diğer kaynaklara bakıldığında bugünkü Trabzon vilayet sınırları içinde yer alan çeşitli yörelerde hububat tarımı yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Şakir Şevket Trabzon'da yetiştirilen tarım ürünlerinden pek bahsetmemekle beraber mısır ve arpadan söz eder.²⁷ Quinet'e göre Trabzon'da mısır, buğday, arpa, pirinç, fasulye tütün, fındık, üzüm, ceviz, zeytin ile çeşitli meyve ve sebze yetiştirilmekteydi.²⁸ Vilayet salnameleri ise hangi ürününün nerede yetiştiğine dair daha detaylı bilgi vermektedir. Buna göre, Maçka'da tütün, fındık, arpa, buğday, çavdar, mısır darısı, fasulye, bakla ve nohut yetiştiriliyordu. Yomra'da fındık ve mısırın yanı sıra önemsiz miktarda arpa, buğday ve mısır üretiliyordu. Şarlı'da fındık, arpa, buğday, çavdar, mısır darısı fasulye, kendir ve patates ziraatı yapılmaktaydı. Fındık ve fasulye dış satımı yapılan ürünlerdi. Tonya'da mısır ve fasulye, önemsiz miktarda arpa ve buğday ile bazı köylerde de kendir yetiştirilmekteydi. Akçaabat yıllık iki milyon kilograma ulaşan tütün ve ikinci derecede fasulye üretimi ile Trabzon'un en zengin kazalarından biriydi. Ayrıca Pulathane taraflarında da zeytin yetiştirilmekteydi. Of'ta arazi dağlık olması nedeniyle tarımsal üretim yok denecek kadar azdı. Kazada mısır ve buğday üretilmekle birlikte buranın ihtiyacına dahi yetmiyordu. Yeni yeni fındık üretimi başlamıştı. İlçede yetişen fasulye ve kestane kabağı meşhurdu. Sürmene'de

²⁶ Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3006.

²⁷ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, (Haz.: İsmail Hacıfettahoğlu), Trabzon, 2001, s. 39.

²⁸ Vital Quinet, *La Turquie D'Asie*, Paris, 1892, s. 17.

birinci derecede fındık, fasulye ve mısır darısı, çok az miktarda da arpa, çavdar ile çarşaf, peşkir (havlu) ve gömlek bezi yapımında kullanılan kendir yetiştirilmekteydi. Vakfikebir’de ise bu tarihlerde mısır, fındık ve fasulye üretimi yayılıyordu. Salnameye (1904) göre arazinin darlığı ve tarım usullerinin çok ilkel olması nedeniyle arpa ve buğday hasadı önemsizdi.²⁹

Abdulvahab Hayri’nin *İktisâdî Trabzon* adlı eserinde verdiği bilgiler Trabzon’da hububat dağılımını göstermesi açısından önemli bilgiler içermektedir. Ona göre Trabzon’daki tahıl üretilen arazi dönüm itibarı ile tablodaki gibiydi:

Trabzon Sancağı’nın Bazı Kazalarında Hububat Üretimi Yapılan Toplam Arazi

	Buğday (dönüm)	Arpa (dönüm)	Çavdar (dönüm)	Mısır (dönüm)
Trabzon	34.000	4.000	1.750	142.000
Akçaabat	12.000	3.000	5.00	90.000
Sürmene		6.00		77.000
Vakfikebir	3.642	2.050	500	50.682
Of		13.692		200.000

Kaynak: A. Hayri, s. 72-73.

Hayri’nin vermiş olduğu bilgiye göre Trabzon’un bugünkü sınırları içinde toplam 49.642 dönüm araziye buğday, 23.342 dönüm araziye arpa, 2.750 dönüm araziye çavdar ve 559.682 dönüm araziye de mısır ekilmekteydi. Şehirde hububat üretimi yapılan toplam arazi 635.416 dönümdü. Trabzon Sancağı’nın tamamında hububat tarımı yapılan arazi 1.378.521 dönümdü.³⁰ Bu rakamlar Trabzon’da önemli ölçüde hububat tarımı yapıldığını düşündürülebilir ve ayrıca şehirdeki üretimin aile tüketimine dönük olduğu yolundaki görüşle çelişkili görülebilir. Ancak hububat tarımı büyük arazilerde büyük ölçekte yapıldığı sürece gelir getiricidir ve bir değeri vardır. Oysa bu tarihlerde Trabzon’da kişi başına düşen ortalama arazi belirtildiği gibi iki dönüm civarındadır ve bu kadar arazinin hububat tarımı açısından hemen hiçbir değeri yoktur. Bu şartlarda üretilen tahılın aile ihtiyacını bile

²⁹ TVS, 1904 (1322), s. 121, 126, 128-129, 137, 139, 141, 145, 149-150; Bölgede üretilen kendirden rahatlığından dolayı çok tercih edilen güzel bir çeşit keten yapılmaktaydı; Özgür Yılmaz, “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu* (25-26 Mayıs 2005), (Hz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz vd.), c.I, Trabzon, 2007, s. 452.

³⁰ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 72.

karşılamayacağı aşıkardır.

Bahsedilen rakamlarda hububat ekilen arazi verilmekte ancak ürün miktarına değinilmemektedir. Ayrıca ürün kalitesi hakkında da fikir edinmek mümkün görünmemektedir. Ancak 1843'te Trabzon'a gelen Alman seyyah Karl Koch, burada buğdayın kökünden itibaren 6-8 sap boyunda büyüdüğünü görmenin kendisini şaşırttığını belirttikten sonra "*Başaklar az veya çok olgunlaşmış, fakat bizde olduğu gibi güzel bir sarılıkta değil bilâkis koyu kurşunîdir ve hatta taneler bile aynı renkte olup her başak otuz-kırk tanelidir.*" demektedir. Bu bilgiler ürün kalitesi hakkında yeterli bilgiyi vermektedir. Ürünün olgunlaşma döneminde aldığı renk, onun bu dönemde nemli hava dolayısıyla yeterince olgunlaşmadığını göstermektedir. Mısır buğday hasadından sonra Mayıs ayında ekilse bile Ağustos-Eylül aylarında hasat yapılabildiği için tahıl ekimi asıl değeri olan ürünün ziraatında sorun yaratmıyordu.³¹ Bu anlamda bakıldığında insanların en temel gıda kaynaklarından olan buğdayın ekiminde ürün kalitesi ve miktarı ne olursa olsun pek sorun görünmüyordu.

Sırrı Paşa "*Bu havâlîde zahîre zâten kıtça olduğundan me'mûrlar öşrû arayınca kadar fukârâ-yı ahâlî elinde avucunda ne varsa ya yemiş veyâ satmış bulunurdu.*" diyerek Trabzon'da üretim azlığından dolayı aşarın toplanamadığından şikayet etmektedir. Sırrı Paşa'nın amacı aşar vergisini layıkıyla ve zamanında toplayabilmektir. Ancak bölgede zahire üretimi azdır. Üstelik aşar memurları vergi miktarını baştan savma tespit etmekte ve hem halkı hem de devleti mağdur etmektedirler. Bu nedenle halk vergisini aynı olarak ödeyememekte, nakde çevirmekte o da zamanla unutulup gitmekte ve tahsil edilememektedir.³² Aynı şekilde 1898 tarihli salnâme de arpa, buğday, yulaf, bakla ve nohut gibi hububat ve bakliyat türünün üretiminin az olduğunu gösterir.³³ Bununla birlikte Quinet'e göre 1890'da Trabzon merkez kazada ve Akçaabat'ta 16.000, Vakfikebir'de ise 1.680 hektolitreye buğday üretilmişti.³⁴

Şehirde tahıl üretiminin yaygın olmadığı yönündeki kanımızı güçlendirecek iki önemli kanıt da hububatın bol olduğu bütün Anadolu coğrafyasında yaygın olan yufka ekmeği kültürünün burada olmayışı ve buna bağlı olarak da tandırın bulunmayışıdır. Bunun sebebi mısır unu ile sac

³¹ Mustafa Aydın, "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler (6-8 Kasım 1998)*, (Hz.: Kemal Çiçek-Kenan İnan vd.), Trabzon, 1999, s. 417, 413.

³² Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, İstanbul, 1303, s. 135-139.

³³ *TVS*, 1898 (1316), s. 200-201.

³⁴ Quinet, *a.g.e.*, s. 17.

üzerinde -içinde bir miktar buğday unu bulunsa bile- yufka yapılmasının mümkün olmayışıdır. Zira mısır unundan elde edilen hamur oklava ile açmaya ve sac üzerinde pişirmeye müsait değildir. Bizce bugün Trabzon ekmeğinin meşhur olmasının ardında böylesi bir kültür bulunmaktadır. Yufka kültürü gelişmeyince doğal olarak fırın kültürü gelişmiş ve kısık ateşte uzun sürede pişen mısır ekmeği kültürü, sonraları buğday ununun bölgede yaygınlaşmaya başlamasıyla bu alana transfer olmuştur.³⁵

Mısır

Yukarıdaki tabloda mısır ekim alanı verilmekle birlikte yıllık üretimin ne kadar olduğuna değinilmemektedir. Bir fikir vermesi bakımından yirmi yıl öncesinin, 1890 yılının rakamlarına bakılabilir. 1890 yılında Trabzon merkez kaza ve Akçaabat'ta 118.020, Sürmene'de 64.180, Vakfikebir'de 12.160 hektolitre mısır üretilmişti.³⁶

Mısır yakın zamanlara kadar Trabzon'un en önemli tarımsal ürünleri arasında yer almaktaydı ve yöre halkının temel besin maddelerinden biriydi. 1850-1851 yıllarında yöreyi gezen İngiliz gezgin F. Wallpole'a göre bölge halkının temel besin kaynağı ve ekmeğin temel hammaddesi mısırdı (indian corn). Bu ürün ekmek yapımında kullanılıyordu fakat tüketim için yeterli üretim yapılmamaktaydı.³⁷ K. Kuzucu, Osmanlı Devleti'nde üretilen mısırın XVIII. yüzyılda Balkan eyaletlerinde ziraatının yapılmaya başlanmasıyla birlikte ticari bir ürün halini aldığını belirtir.³⁸ Mısır Trabzon'da eş zamanlı bir şekilde pazara çıkmış ve ticari bir meta halini almıştı.³⁹ Trabzon'u 1843

³⁵ 1870 yılında Trabzon merkez kazada 86, 1873'te Trabzon'da 11, Akçaabat'ta 15 fırın; bulunmaktaydı; 1874'te Trabzon'da 86, Akçaabat'ta 5 fırın vardı; *TVS*, 1870 (1287), s. 96-97; *TVS*, 1873 (1290), s. 88-93; *TVS*, 1874 (1291), s. 90-93; 1898 tarihli salnâmedeki şu ifadeler bölgede ekmek yapımının ne kadar ileri düzeyde olduğunu gösterir niteliktedir: “*Ez-cümle rızk-ı rüz-merre bilinen ekmek ekser taraflarda lâyıkiyle tabh edilemediği halde buralarda ekmekçilik san'at hükmüne geçip -civâr bulunmak hasebiyle bütün Dağıstan ve havâlisindeki ahâli-i vilâyetten ma'dûd bulunmuşdur*”; *TVS*, 1898 (1316), s. 202; Ancak 1904 tarihli salnâme mısırın önemini anlatmak için bölgede ekmek yapımının ne kadar geliştiğini bir kenara bırakır ve yörede değirmenler pek gelişmemiş olduğundan ekmekler pek kaba bir undan yapılmakta ve taze iken az çok lezzetli ise de bayatladıktan sonra yenemeyecek hale gelir diyerek suçu mısıra değil de değirmenlere yükler. Fakat biz bugün biliyoruz ki hangi değirmende öğütürseniz öğütün mısır unundan yapılan ekmek bırakın bayatladıktan sonra, taze iken bile zor yenilen bir ekmektir; *TVS*, 1904 (1322), s. 119.

³⁶ Quinet, *a.g.e.*, s. 17.

³⁷ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 452.

³⁸ Kuzucu, *a.g.m.*, s. 771.

³⁹ İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler (6-8 Kasım 1998)*, (Hz.: Kemal Çiçek-Kenan İnan vd.), 1999, Trabzon, s. 339.

yılında ziyaret eden Alman seyyah K. Koch'a göre bölgede alışılmış ürün mısırdır ve yöredeki en verimli hububattır. Bu yüzden seyyahın dikkatini çekmiştir. Verimlilik ile damak tadı arasında bağlantı kuran Koch, “*herhalde özellikle bu yüzden şarkta çok sevilir*” der.⁴⁰ Koch'un verdiği bilgi ekmeğinin çok sert olmasına ve yeterli besin değerlerine sahip bulunmamasına rağmen yörede mısır tarımının tercih edilmesinin zorunluluktan kaynaklandığını göstermektedir.⁴¹ Zira buğday, arpa, yulaf, çavdar vb. diğer zahirenin aksine mısır Karadeniz iklimine uygun bir bitkiydi. Yukarıdaki tabloya göre şehirde en çok üretilen hububat mısırdır. Ancak yine de dahili tüketime yetmemektedir ve bu nedenle dışardan ithal edilmektedir.⁴² Bununla birlikte mısır bazen dış satımı da yapılabilen ürünlerden biriydi.⁴³

1898 tarihli Trabzon Vilayet Salnâmesi'nde yer alan genişçe bir yazıda yaklaşık on yedi sayfalık kısım Trabzon Vilayeti'nde tarımın durumu ile ilgili olmasına rağmen burada mısır kelimesi hiç geçmediği gibi bu ürünün yöredeki diğer adları olan *lazut*, *kokoroz*, *kalmik* vb. adlar da hiç kullanılmamaktadır.⁴⁴ Sadece konuyla ilgili kısmın sonunda yılda 7-8 milyon kile darı üretildiği söylenmektedir.⁴⁵ K. Kuzucu, darı kelimesinin Anadolu'nun iç kesimlerinde mısır için kullanıldığını belirtir.⁴⁶ Ancak A. Hayri darı ve mısırı iki ayrı ürün kalemi olarak zikretmektedir.⁴⁷ Yine Kuzucu bazı bölgelerde kokoroz sözcüğünün mısır anlamında kullanıldığını belirtmesine rağmen, 1298 tarihli salnamede “...Ordu'da buğday, arpa, darı, kokoroz ziraatı her

⁴⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 413.

⁴¹ 1904 tarihli salnâme “*mısırın buğday derecesinde hassa-yı gıdaiyyeye sahip olduğunu dünyada en çok mısır yetiştiren Amerikalılar daha bu yakınlarda isbât ettiler. Hatta bu son Paris sergisinde mısır unundan ma'mul bir çok mevadd-ı gıdaiyye teşhir olunmuş ve mısırın pek güzel bir gıda olduğu bütün cihân-ı medeniyete gösterilmiş idi*” diyerek mısırın değerini ve besleyiciliğini ifade ediyordu; *TVS*, 1904 (1322), s. 119; Oysa mısır tanesinin % 70'i nişasta, %10'u protein, % 5'i yağ ve % 2'si de şeker ve mineral içermektedir. Tek yönlü olarak sadece mısırla beslenen insanlar, yeterli miktarda protein ve vitamin alamıyor ve bu da B3 vitamini eksikliğine neden oluyordu ki bunun sonucu olarak böylesi beslenme rejimine sahip insanlarda “*pellegra*” hastalığı ortaya çıkıyordu; Kuzucu, *a.g.m.*, s. 770.

⁴² Çeşitli tarihlerde Trabzon'da mısır üretiminde yaşanan düşüşler nedeniyle dış alıma gidildiğine dair bilgiler için bkz. Kuzucu, *a.g.m.*, s. 769-783.

⁴³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 366.

⁴⁴ Kuzucu, *a.g.m.*, s. 769.

⁴⁵ “*Hububatın iki üç kalemi şâyân-ı ehemmiyetdir: yedi-sekiz milyon kile miktarında darı...*”; *TVS*, 1898 (1316), s. 200.

⁴⁶ Mısırın üretiminin kökeni ve Anadolu'da bu ürüne verilen adlar konusunda bir tartışma için bkz.: Kuzucu, *a.g.m.*, s. 769-773.

⁴⁷ “*Dâhil-i vilâyette mahsûlât-ı zürrâdan burçak istisnâ edildiği takdirde buğday, arpa, yulaf, çavdar, kapluça (?), darı, mısır, pirinç zer' olunu*”r; A. Hayri, *a.g.e.*, s. 72.

yerde olduğu gibidir” diyerek bu ikisini birbirinden ayırmaktadır.⁴⁸ 1904 tarihli salname’de ise mısır darısı ve mısır buğdayı ifadeleri geçmekte ve ürünün bölgedeki ad zenginliğini ortaya koymaktadır.⁴⁹ Bugün darı ve mısır sözcükleri aynı anlamda kullanılmakla birlikte geçmişte bu adların birbirine benzer farklı ürün türleri için kullanılıp kullanılmadığı biraz araştırmaya muhtaç görünmektedir. Aynı şekilde kokoroz kelimesi ile hangi ürünün kast edildiğinin de net olmadığı görülmektedir.1898 tarihli Salname’de genelde Trabzon Vilâyeti’nde tarımın sorunlarına ve tarımsal üretimin artırılması için yapılması gerekenlere odaklanmakla birlikte, özellikle tütün ve fındık tarımını öne çıkararak, çok az fasulyeden bahseden ve diğer ürünlerin adını vermekle yetinen bir yazı yayınlanmıştır. Metne göre vilâyet için en önemli tarımsal gelir kaynağı tütündür. Mısır ise bir cümle ile değinilip, üzerinde durulmaya değmeyecek üründür.⁵⁰ Aynı şekilde A. Hayri de fındık, tütün ve fasulyeden özel olarak bahsederken mısırı hububat içinde özel bir önem vermeden anlatır.⁵¹

Metni kaleme alan kişinin böylesi bir tavır takınmasında mısırın dış satımının çok sınırlı olması, daha ziyade vilayet sınırları içerisinde tüketilmesi dolayısıyla bu ürünün ticari değerinin bulunmaması etkili olmuş olabilir. Zira salnâmeye göre “*Ticaret medeniyetin ruhu mesâbesindedir. ..Çünkü en medeni devletler bir nev’ tâcir demektir ve her devletin servet ve saadeti ticaretten ibaret*”tir.⁵² Oysa vilayette yıllık yedi/sekiz milyon kile darı yetiştiriliyor olmasına rağmen, bu miktar çoğu zaman iç tüketimi bile karşılamıyordu. A. Hayri’nin verdiği bilgiye göre diğer hububatla birlikte mısırın tamamı üretildiği yerde tüketiliyordu ve bazı kazalar kendine bile yetmiyordu. Örneğin Of’ta yıllık 200.000 dönüm mısır ekilmesine rağmen Rusya’dan 60.000 kile mısır ithal ediliyordu.⁵³

Bununla birlikte 1870 yılında Trabzon’da ekme ve un fiyatlarının karşılaştırması mısırın yörenin beslenmesinde ne kadar önemli rol oynadığını gösterir nitelikteydi. Buna göre şehirde iyi kalite ekmeğin okkası dört kuruş, düşük kalite ekmeğin okkası iki kuruş yirmi para, çavdar ekmeğinin okkası otuz beş para ve mısır ekmeğinin okkası da otuz paraydı.

⁴⁸ TVS, 1898 (1316), s. 197.

⁴⁹ TVS, 1904 (1322), s. Mısır darısı ifadesi bir çok yerde geçmekle birlikte örnek olması bakımından s.128, 145 vd. bakılabilir; Mısır buğdayı ifadesi ise s. 423 vd. ; Kuzucu mısır buğdayı ifadesinin, mısır Osmanlı Devleti’ne ilk defa Mısır’dan geldiği için kullanıldığını belirtiyor; Kuzucu, *a.g.m.*, s. 769.

⁵⁰ TVS, 1898 (1316), s. 190-201.

⁵¹ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 72-78.

⁵² TVS, 1898 (1316), s. 205.

⁵³ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 72-73.

Alâ unun okkası dört kuruş, edna unun okkası iki kuruş yirmi para ve mısır ununun okkası da bir kuruştur.⁵⁴ Bu fiyatlar karşılaştırıldığında mısır ekmeğinin çavdar ekmeğinden bile ucuz olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum bir yandan bölgedeki mısır harici zahirenin kıtlığına işaret ederken, diğer yandan mısırın yöre halkı için önemini göstermektedir. Zira kıyı kesimlerde mısır ekmeği tüketilirken, iç bölümlerde arpa ve çavdar karıştırılarak elde edilen kara ekmeği yeniyordu.⁵⁵

Fasulye

Trabzon'da yetişen ve ticari değeri olan zirai ürünlerden biri de fasulye idi. 1898 tarihli Vilayet Salnamesi'ne göre Trabzon'da yıllık fasulye üretimi yüz bin çuval civarındaydı.⁵⁶ A. Hayri, 1910 yılında tüm Trabzon Vilayeti'nde (Trabzon, Ordu, Akçaabat ve Vakfikebir başta olmak üzere) 4.325.200 kilogram fasulye üretildiğini, bunun çok az bir kısmı vilayette tüketildikten sonra büyük bir kısmının başta Fransa olmak üzere (2.748.200 kg) Amerika (401.200 kg), İspanya (340.000 kg), İtalya (50.000 kg.), Hollanda (14.000) ve Yunanistan (55.000 kg)'a ihraç edildiğini; kalanın ise İstanbul'a gönderildiğini belirtir.⁵⁷ Bu rakamlara göre yurt dışına ihraç edilen miktar 3.608.400 kg iken ülke içinde tüketilen miktar 716.000 kilogramdır. 1898 tarihli Salname'ye göre yıllık fasulye üretimi yüz bin çuvaldır.⁵⁸ Fasulye Vakfikebir'de bolca yetiştirilen bir üründü.⁵⁹

Patates

A. Hayri, patatesi de bakliyattan kabul etmekte ve başlıca üretim merkezlerinin Trabzon, Ordu, Akçaabat, Giresun, Torul ve Gümüşhane olduğunu belirtmektedir. Ona göre patates epey miktarda yetiştiriliyor olmasına rağmen yerel ihtiyacı karşılayamadığından Fransa'dan yıllık 300 çuval ithal edilmektedir.⁶⁰ 1898 tarihli Salname'ye göre ise patates nispeten az miktarda hasıl olan bir üründür.⁶¹

⁵⁴ 1867-1873 yılları arasında Trabzon'da İngiltere Konsolosu olan William Giffort Palgrave'den aktaran; Ergün Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gilford Palgrave'nin Raporlarına Göre 1870'de Trabzon", *Tarih ve Toplum*, s. 31, Temmuz, 1986, s.39.

⁵⁵ Pamuk, *a.g.e.*, s. 206.

⁵⁶ *TVS*, 1898 (1316), s. 200.

⁵⁷ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 74.

⁵⁸ *TVS*, 1898 (1316), s. 200.

⁵⁹ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi-Fetihten Kurtuluşa Kadar*, 2000, Trabzon, s. 152.

⁶⁰ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 74.

⁶¹ *TVS*, 1898 (1316), s. 201.

Tütün

Trabzon'un tarımdan elde ettiği gelirde birinci sırada yar almaktaydı. Özellikle sahil bölgelerde diğer ürünlere tercih edilmekteydi.⁶² İlk defa Akçaabat'ta Sera Deresi civarında yetiştirilmiş oradan da şehrin diğer yörelerine yayılmıştır.⁶³ İlk ne zaman üretilmeye başlandığı ise tam olarak bilinmemektedir. Trabzon Batum, Rize, Of, Sürmene, Akçaabat, Maçka vb. vilâyetin hemen her yerinde az çok üretimi yapılmaktaydı. Fakat en çok yetiştirildiği yer Trabzon merkez kaza ve Akçaabat idi. Ahmet Şerif, 21 Temmuz 1911'de Tanin gazetesi muhabiri olarak geldiği Akçaabat'ta yüz binlerce kilo tütün yetiştirildiğini ve en önemli geçim kaynağının bu olduğunu belirtiyor.⁶⁴

1890 yılında Akçaabat ve Trabzon'un toplam üretimi 1.200.000 kilo idi.⁶⁵ Tüm vilayette yedi milyon dönümü bulan "arazi-i mezru'anın" yaklaşık yüz bin dönümünde tütün tarımı yapılmaktaydı. 1898 yılında vilâyet genelinde üretilen on milyon kiloyu bulan tütün üretiminin dört milyon kilosu Trabzon merkez kaza, Akçaabat, Yomra ile Maçka taraflarına aitti. Üretilen miktarın yaklaşık üç buçuk milyon tonu ihraç edilirken kalanı iç tüketime ayrılmaktaydı.⁶⁶

Tüm vilayette 1911 yılında 1.900.000 kilosu Akçaabat'tan, 345.000 kilosu Trabzon'dan ve kalanı da Ordu, Hopa ve Tirebolu'dan olmak üzere toplam 2.402.200 kilo tütün üretilmişti. Trabzon ve Akçaabat'ın 1911 yılı toplam ihracatı 2.169.000 kiloydu ve bir önceki yıldan 529.000 kilogram fazlaydı. 1911 yılı ihracatının 1.246.000 kilosu Mısır'a 153.100 kilogramı Avusturya-Macaristan'a, 133.700 kilogramı Hollanda'ya ve bir miktar Almanya ve Yunanistan'a yapılmıştı. Kalanı ise Osmanlı Reji Şirketi tarafından satın alınmıştı.⁶⁷

Görüldüğü gibi Trabzon vilayetinde üretilen tütünün en önemli kısmı yaklaşık 2.000.000 kilo ile Akçaabat'ta yetiştirilmekteydi. Bafra'dan sonra en iyi tütün burada üretilmekteydi ve yaprakların rengi açık olduğu senelerde "kism-ı küllisi" alınıp İskenderiye'ye gönderilmekteydi.⁶⁸ İkinci sırayı ise merkez kaza almaktaydı. Daha önce belirttiğimiz gibi Akçaabat'ta 648, Trabzon'da 647 tarla bulunuyordu. Böylece bu iki merkezde bulunan toplam

⁶² A. Hayri, *a.g.e.*, s. 74.

⁶³ Ş. Şevket, *a.g.e.*, s. 86; Goloğlu, *a.g.e.*, s. 137, 152.

⁶⁴ Mehmet Ali Gazel, "Ahmet Şerif'in Karadeniz Gezisi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, (Hz. Kenan İnan- Hikmet Öksüz vd.), c. II, Trabzon, 2007, s. 823. (813-827.)

⁶⁵ Quinet, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁶ *TVS*, 1898 (1316), s. 201

⁶⁷ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 74.

⁶⁸ *TVS*, 1904 (1322), s. 137, 139.

1.295 tarlada yetiştirilen temel ürün ortaya çıkmaktadır.

Trabzon sancağı tarıma elverişli epey araziye sahip olmasına ve ziraatın geliştirilmesi bakımından vilayete üstün olmasına rağmen, halk aşırı biçimde tütün üretimine yönelip başka ürünlere önem vermediğinden dolayı zahire ihtiyacı burada da had safhaya ulaşıyordu.⁶⁹ Bu yoruma göre Trabzon zahire üretimine müsait olmasına rağmen halk tütün ziraatını tercih ettiği için zahire ekilmemekteydi ve Trabzon bunun eksikliğini çekmekteydi.⁷⁰ Ancak Trabzon Sancağı'nda diğer bütün ürünleri görmezden gelecek derecede tütün üretimi yapıyor olması dikkate değerdir. Bununla birlikte bu dönemde kaleme alınan metinlerin çoğunda, halkı tütün üretiminden caydırmak istendiği görülmektedir. Bunun için ileri sürülen en geçerli tez ise tütün üretiminin havayı kirlettiği ve dolayısıyla insan sağlığını tehdit ettiğidir.⁷¹

Tütün üretiminin havayı kirlettiği doğru olabilir. Ancak tarımı ticaretle birlikte alan ve ticari değeri olmayan ürünü pek değerli görmeyen dönem yazarlarının tütün gibi önemli bir ihraç kaleminin üretiminde tereddüt göstermelerinin üzerinde durmak gerekmektedir. Acaba böylesi bir tavrın gelişmesinde tütün rejisinin etkisi var mıydı diye sormak mümkündür.

Kısaca özetlenirse 1875 yılında Osmanlı Devleti borçlarının yarısını peşin, yarısını da tahviller aracılığı ile ödeyeceğini iç piyasaya ve Batı'ya duyurmuştu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı ekonomisini iyice çökertti ve devlet, borçlarını ödeyemez duruma geldi. Avrupa devletleri alacaklarını tahsil etmek amacıyla harekete geçti ve görüşmeler neticesinde 20 Aralık 1881'de ünlü Muharrem Karamâmesi yayınlandı. Böylece Duyûn-ı Umûmiye'nin kurulması ve örgütlenmesi karara bağlandı. Sonuç olarak Osmanlı Devleti gelirlerinin bir kısmını borçlarına karşılık olarak Duyûn-ı Umûmî'ye devretti. Bu ürünler arasında tütün ve tuz tekeli, pul resmi, alkol, İstanbul balık vergisi ve bazı şehirlerdeki ipek öşrü yer alıyordu.⁷² Bu bağlamda 1883 yılında Osmanlı Reji İdaresi kuruldu. İdare'nin örgütlendiği vilâyetlerden

⁶⁹ *TVS*, 1898 (1316), s. 188-189.

⁷⁰ Zahire ile ilgili görüşler daha önce tartışıldığı için konunun bu yönüne burada değinilmeyecektir.

⁷¹ “*Kavâid-i sıhhiyeye mugâyir ahvâlden biri de nâ-çâr şehir dâhilinde tütün ziraatıyla...*” bu soruna hiçbir çare bulunamazdı çünkü “*arazi pek dar olduğu gibi ziraatın diğer nev'leri henüz tecrübe olunmamıştır*”; *TVS*, 1898 (1316), s. 167; Aynı şekilde 1904 tarihli Salnâme'de de fındık ve mısır üretiminin nasıl yapılacağı ile ilgili bazı teknik bilgiler içeren makaleler bulunmasına rağmen tütünle ilgili herhangi bir açıklama yapılmıyor sadece üretildiği yerler belirtiliyor ve ticari önemi üzerinde duruluyordu: *TVS*, 1904 (1322), s. 190-219.

⁷² A.D. Novıçev, *Osmanlı Devleti'nin Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çev: Nabi Dinçer), Ankara, 1979, s. 86-89.

biri de Trabzon'du.⁷³

Reji'nin fiyat belirleme tekeli elinde tutması ve çoğunlukla tütüne düşük fiyat vermesi önemli sorunlara yol açıyordu.⁷⁴ Kaçakçılık bunlardan biriydi. Kaçakçılığı önlemek için ise *Kolculuk* diye adlandırılan silahlı bir teşkilat kurulmuştu. Bazen kolcularla kaçakçılar arasında şiddetli çatışmalar meydana gelebiliyordu. Rejinin politikaları tütünü gerek bireyler için gerekse vilayet için iyi gelir getiren ürün olmaktan çıkarmıştı. Ayrıca ürüne yabancı devletler tarafından bir nevi el konuluyor olması da dönemin aydınlarını rahatsız etmiş olmalı. Bu şartlar altında tütün yetiştirmek pek değerli bir faaliyet değildi. Ancak önemli bir açmaz vardı ki o da alternatif ürünün bulunmuyuşuydu. Bu durumda alternatif ürüne yönelme ihtiyacı dile getiriliyor fakat ne olması gerektiği bir türlü ortaya konamıyordu. Salnâme'de ve diğer metinlerde ısrarla Trabzon Sancağı'nın hububat dahil her türlü ürünün yetişmesine müsait olduğu ve yeni tarım usulleri ve fenni tarım yapılırsa olumlu sonuçlar alınacağı ileri sürülüyordu.⁷⁵ Yapılan, halkı alternatif ürünlere zorlamaktı. Belki de bu işi doğrudan devletin üstlenmesi gerekliliği Reji idaresi ile karşı karşıya gelmemek için ifade edilemiyordu.

Fındık

Trabzon Sancağı'nda üretimi yapılan en önemli ürünlerden biri de fındıktı. Hatta A. Hayri'ye göre vilayetin en önemli mahsulüydü. Bugün olduğu gibi XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında da dünya fındık üretiminde önde gelen ülkeler Osmanlı Devleti, İspanya, Rusya ve İtalya idi. Osmanlı Devleti'nde fındık üretimi hemen hemen Trabzon vilayetine has ise de İzmit Sancağı, Yanya, Makedonya ve Kıbrıs Adası'nda dahi bazı türleri yetişmekteydi. Trabzon vilayetinin ihraç ürünlerinden biri olan fındığın Anadolu'da ilk defa Giresun'da yetiştirildiği ve oradan çevre kaza ve nahiyelere yayıldığı belirtilmektedir. Ş. Sami "*Fındığı pek çok olup külliyetli miktarda ihraç olunur.*"

⁷³ Trabzon'da Reji İdaresi'nin kuruluşu ve örgütlenmesi için bkz.: Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, (Hz.: Kemal Çiçek-Kenan İnan vd.), Trabzon, 1999, s. 541-552; Mehmet Akpınar, "Reji İdaresinin Trabzon Tütün Üreticisine Getirdiği Kısıtlamalar", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, (Hz. Kenan İnan- Hikmet Öksüz vd.), c. II, Trabzon, 2007, s. 785-802; İsmail Hakkı Demircioğlu, *1881-1908 Döneminde Trabzon Sancağı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış yüksek Lisans Tezi, Trabzon-1996, s. 68-72.

⁷⁴ Reji İdaresinin politikaları hakkında Trabzon'da görev yapan İngiltere Konsolosu Longworth: "*Reji sadece kendi çıkarlarını etüt etmekle ve bu suretle tütün üreticilerini serflığın az üstünde bir vaziyete düşürmekle haklı mı görülüyor?*" diye soruyordu; Quataert, *a.g.e.*, s. 222.

⁷⁵ Konuyla ilgili olarak bkz.: *TVS*, 1898 (1316), 146-224; A. Hayri, *a.g.e.*; Şakir Şevket, *a.g.e.*.

diyerek bu ürünün Trabzon açısından önemini vurgular.⁷⁶ Vilayet dahilinde en çok yetiştirilen yer elbette Ordu ve Giresun kazaları ve çevresidir. Ancak Yomra, Şarlı, Vakfikebir, Sürmene ve Maçka'da da fındık yetiştirilmektedir.⁷⁷ 1874'te Akçaabat'ta üç tane fındıklık varken "*Nefs-i Trabzon*"da hiç yoktu.⁷⁸ Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu iki kazada da epey fındık yetiştiriliyordu. 1893'te yöreyi gezen H. F. B. Lynch burada üretilen fındığın büyük kısmının Fransa'ya gönderildiğini belirtmektedir.⁷⁹ Bununla birlikte belirtildiği gibi buraların en önemli ürünü tütün, fasulye ve Akçaabat'ta fazladan zeytindi.

1898 tarihli Salnâme, Vali Hüseyin Kâzım'ın oğlunu referans göstererek yörede altı çeşit fındık yetiştirildiğini ileri sürer. A. Hayri ise Trabzon ve Erzurum Vilayetleri Ziraat Müfettiş-i Umûmisi Entersiyan Efendi'yi kaynak göstererek yedi tür fındık olduğunu ifade eder. Birincisine göre sivri, tombul, yağlı, badem, kan ve ceviz fındığıdır. İkinciye göre ise yağlı yahut tombul fındık, sivri fındık, palaz fındık, badem fındık, kuş fındık ve ikiz fındıktır.⁸⁰

Nefs-i Trabzon, Vakfikebir, Akçaabat, Sürmene ve Of kazalarında genel üretim en az 100.000, en fazla 200.000 kantar civarındaydı.⁸¹ 1313 yılında vilayette toplam 555.600 kantar fındık üretilmişti ve diğer Osmanlı vilayetleriyle Avrupa ülkelerine 6.870.900. kilogram ihracat yapılmıştı. Aynı yıl fındıktan elde edilen öşür geliri ise otuz bin lirayı geçiyordu.⁸²

Yörede üretilen fındığın önemli bir kısmı Mısır, Amerika, Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, Romanya ve Avusturya-Macaristan gibi yabancı ülkelere ve diğer Osmanlı vilayetlerine ihraç edilmekteydi. Vilâyet'in 1911 yılı ihracatı 4.075.600 kilogram olup 1910 senesine göre 510.350 kilogram azalma olmuştu. İhracattaki bu azalma kuraklık sebebiyle ürün rekoltesinin düşmesinden kaynaklanıyordu.⁸³

Tütün bahsinde de değinildiği gibi dönemin yazarları tütün üretimini pek tercih etmez bir tavır takınmaktaydılar. Sanki onlar için alternatif ürün fındık gibidir. Meselâ salnamede geçen "*tütün bertaraf edildiği halde vilâyetin servet-i külliyesi ve ahâlinin ma'îşet-i azîmesi bu mahsûl yüzünden*

⁷⁶ Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3006.

⁷⁷ TVS, 1898 (1316), s. 200; Goloğlu, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁷⁸ TVS, 1291 (1874), s. 94-95.

⁷⁹ Hacer Topaktaş, "Bir Britanyalı'nın Nazarında Trabzon'u Betimlemek: Henry Finnis Blossé Lynch'in TrabzonTasviri (1893)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, (Haz.: Kenan İnan-Hikmet Öksüz), c. I, Trabzon, 2007, s. 585.

⁸⁰ TVS, 1898 (1316), s. 200; A. Hayri, *a.g.e.*, s. 78.

⁸¹ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 77.

⁸² TVS, 1898 (1316), s. 200.

⁸³ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 78.

temin ediliyor” cümlesi tütünü en önemli ürün olarak okunabileceği gibi, ona alternatif bir ürün olarak fındığı önermek anlamında da düşünülebilir.⁸⁴ Şüphesiz tüm vilayet göz önüne alındığında fındık tütünden daha yaygın bir üründü ve bu nedenle geniş halk kitlelerinin temel geçim ürünlerinden biriydi. Üstelik tarımı tütüne göre daha kolaydı. Zira birincisi tarla tarımında olduğu gibi elde kazma, bel vb aletlerle toprağı her yıl işlemek gerekmiyordu. İkinci olarak havayı kirletmiyordu. Üçüncü olarak Osmanlı Devleti dünyanın en önemli fındık üreticisi ülkelerinden biriydi ve bundan dolayı fındığın ticari değeri çok yüksekti. Dördüncü olarak ise fındık Duyûn-ı Umûmiye tarafından doğrudan el konulan bir ürün değildi. Bu şartlar altında vilâyette tarımı yapılabilecek çok değerli bir ürün olarak öne çıkıyordu.

Meyve-Sebze ve Diğer Ürünler

Trabzon ve civarı iklimsel ve coğrafi özellikler bakımında hemen her tür meyve ve sebzenin yetişmesine müsait bir yöreydi. Başka yörelerde üç metre büyümeyen meyve ağaçları burada “*eflâka ser çekiyor... kiraz, elma armut ağaçları çınar mesâbesinde büyüyordu*”.⁸⁵ Yörede ceviz, elma, zeytin, yabani üzüm, armut, elma, erik, portakal, incir, limon, kavun, kestane, nar vb. her tür meyve ile salatalık ve kabak gibi sebzeler yetişmekteydi. Bilhassa Trabzon’un inciri, Tirebolu’nun üzümü ve Giresun’un vişnesi kadar eski ve meşhurdu. Ek olarak Boztepe yokuştan aşağı doğru üzüm bağlarıyla kaplıydı.⁸⁶ Yomra’da üzüm, elma ve armut yetiştirilmekteydi. Ancak özellikle buranın çekirdeksiz elması Trabzon’da çok meşhurdu.⁸⁷ Of’ta ceviz, kestane, üzüm, elma gibi meyvelere üretilmekle birlikte iç tüketime dahi yetmemekteydi. Vakfikebir’de kiraz elma, vişne, armut, incir, ceviz ve her türlü sebze üretiliyordu.⁸⁸ Ş, Şevket Yeni Cuma’da yetişen kavunun çok lezzetli olduğunu belirtmektedir.⁸⁹ Görele ve Şarlı’da yetişen ve “*keçi memesi*” diye tabir edilen üzümünden şarap ve pekmez yapılıyordu. Vakfikebir’de yılda 180.000 okka üzüm yetişmekteydi.⁹⁰ Buna karşılık Ş. Sami Trabzon’da üzümün pek yetişmediğini ve bölgede üretilen sebzenin ise oldukça güzel ve bol olduğunu söylüyor.⁹¹

⁸⁴ *TVS*, 1898 (1316), s. 200.

⁸⁵ *TVS*, 1898 (1316), s. 198-199.

⁸⁶ Topaktaş, *a.g.m.*, s. 585.

⁸⁷ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁸⁸ *TVS*, 1904 (1322), s. 126, 141, 149-150.

⁸⁹ Ş. Şevket, *a.g.e.*, s. 37.

⁹⁰ A. Hayri, *a.g.e.*, s. 76.

⁹¹ Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 3006.

Meyve-sebze, saklama koşullarının özel itina gerektirdiği ürünler olduğu için dış ticaret açısından bakıldığında genel olarak ticari değeri düşük ürünlerdir. Ancak yine de elmanın ihraç edildiğine dair bilgiler verilmektedir. Trabzon vilâyetinin 1911 yılı üretimi 1.678.200 kilogram olup 12.500 kilogramı Fransa'ya, 233.400 kilogramı Yunanistan'a ve 1.432.300 kilogramı da Osmanlı Devleti'nin çeşitli yörelerine ihraç edilmişti. Bu tarihlerde elmanın bir kıyyesi ortalama 5.50 para idi.⁹²

Belirtildiği gibi Trabzon her türlü ürünün yetişmesine müsaitti. Mesela Akçaabat'ta önemli miktarda zeytin yetiştiriliyordu. Bu tarihlerde Akçaabat'ta 86 tane zeytinlik bulunuyordu.⁹³ 1886 senesinde Akçaabat'ta ürün alınabilecek durumda 120.000 zeytin ağacı vardı ve yıllık zeytin üretimi 2.000.000 kilogramın üzerine çıkıyordu.⁹⁴ 1904 tarihli Salname, Pulathane taraflarının zeytin üretimine çok uygun olduğunu, zeytin ağacının ne kadar az masraf ve emekle yetiştiğini her kesin bildiğini belirtir. Buna rağmen yeni zeytin ağaçları yetiştirmek bir yana mevcut ağaçların bakımı dahi yapılmamaktadır.⁹⁵

Anlaşıldığı kadarıyla yörede zeytin üretimine önem verilmemektedir. Böylesi bir durum tütün ve fasulye gibi gelir getiren iki önemli ürünün bulunmasından ve yörede yetişen zeytinin kalitesinin düşük olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ancak bizce bir başka önemli neden daha vardı ki bu yapısal bir sorundu. Daha doğrusu yöre halkının özeldede ağaçsı bitkilerle, genelde ise tarımla ilgili genel bir tutumu vardı. Zira ağaçların budanması, diplerinin bellenmesi gibi basit işlemler bin bir zahmetle oluşturulan fındık bahçelerinde de yapılmıyordu.⁹⁶ Yine Trabzon'da bir aile yılın üçte ikisini evinin bahçesinde geçirmesine rağmen, çevresini güzelleştirmek için herhangi bir çaba sarf etmiyordu. Bir kere ağaç kendiliğinden büyüyor, kuruyan dalları budamak gibi hiç bir emek ortaya konmuyordu. Sadece diğer dallara zarar vermeksizin elle kırılıyordu. Trabzon halkının tarla bitkilerinin

⁹² Aynı eser, s. 75.

⁹³ Hemen bütün salnamelerde Akçaabat'taki zeytinliklerin sayısı aynıdır. Biz bu nedenle sadece bir tanesini kaynak olarak göstermekle yetineceğiz: TVS, 1873 (1290), s. 91.

⁹⁴ M. Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi*, Trabzon, 1994, s. 24.

⁹⁵ TVS, 1904 (1322), s. 105.

⁹⁶ *Mâ'teessüf hevahiş ve isticâl ile icra olunan işbu garsiyatta arazinin intihab, nev'-i eşcârın tefrîkine ve turâbın istihzârına vâsıl garsı ve tumar ve budama ameliyâtına, gübrelemeye dikkat ve ri'ayet edilmemekte olduğundan bir çok zahmet ve mesârifle meydana getirilen fındık bahçelerinden matlub derecede istifâde olunamamaktadır.*; A.Hayri, a.g.e, s. 78; Bir başka yerde aynı konudan şikayet edilmekteydi: *Bu fındık bahçeleri adeta hudâ-yı nâbit eşcâr hükmündedir: Bu ağaçlardan bu kadar istifâde eden ahâlî bunların senede bir defa olsun diplerini belleyip te'sîrât-ı havâ'iyyeye ma'rûz bulundurmak, fazla sürgün ve dallarını ayıklamak lüzûmunu bile hissetmiyorlar*; TVS, 1904 (1322), s. 102.

üretimine gösterdiği tepki de benzerdi. Burada tarlayı uygun biçimde sürmek ya da bellemek ve yabancı otların istilasından temizlemek için hiçbir çaba gösterilmiyordu.⁹⁷ İngiliz Konsolosu Palgrave de 1871 yılında Londra'ya gönderdiği bir raporda: “*Bu yörelerde bağcılık, zeytincilik ve meyvecilik hemen tümüyle söz konusu bitkilerin yetişmesini doğaya bırakmaktan ibarettir. Budama, temizleme, bağlama, hatta köklerin etrafındaki toprağı alt-üst etme gibi işlemler yapılmaz. Bilinen yada uygulanan biricik bahçecilik sanatı aşılamaştır.*” demektedir.⁹⁸ Bu durumda orman ile iç içe yaşayan yöre ahalsinin ağaç yetiştirme kültürüne yabancı olduğu ortaya çıkmaktadır. Öyle görünüyor ki hiçbir bakıma ihtiyaç olmaksızın ormanda büyüyen ağaçlar halkta, meyve ağaçları için de herhangi bir işlem gerektirmeyeceğine dair bir kanı oluşturmaktaydı. Yine meyveciliğin ekonomik getirisinin çok düşük olması da bu tavrı destekliyordu.

Sonuç

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin çöküş emareleri iyice şiddetlenmişti. Avrupa'nın iyice belirginleşen ve Osmanlılar tarafından da idrak edilen üstünlüğü karşısında çözüm arayışları da hızlandı. Çöküşün eskiden olduğu gibi tek boyutlu algılanmaması ekonomik çöküntünün sebepleri üzerinde de kafa yormayı gerektiriyordu. Bu bağlamda dönemin düşünürleri ekonomik kalkınma projesinin ana ilkelerinin ne olması gerektiğini araştırırken üzerinde durdukları en önemli konulardan biri de tarımdı. Özellikle Avrupa'yı gezen Osmanlı aydınlarının eserlerinde, iki coğrafyanın arazi ve iklim yapısının sık sık kıyaslandığı gözden kaçmamaktadır. Aslında aydınlar kısa vadede sanayileşmenin pek olası olmadığını gördükleri için kalkınmayı tarım üzerinden gerçekleştirmeye yönelerek devleti çöküşten kurtarmayı hedefliyorlardı. Bu bağlamda tarıma yeni bir düzen verme ihtiyacı sıklıkla dile getiriliyordu.

Bu açıdan bakıldığında Trabzon Sancağı da çöküntünün bütün iz ve özelliklerini taşıyan yörelerden biriydi. Ülkenin en önemli gelir kaynaklarından biri olan tarım bütün zorluklarına rağmen Trabzon için de büyük değer taşıyordu. Gerçekte o günün şartlarında tarımsal kalkınmayı gerçekleştiremeyecek olan Trabzon'un bu alana mahkûm olması yöre halkının içine düştüğü trajediyi gözler önüne sermektedir. Hububat için dışarıya bağımlı olan yörenin ihraç ürünleri tütün, fındık, fasulye ve A. Hayri'ye göre

⁹⁷ Aydın, *a.g.m.*, s. 412, 417.

⁹⁸ Pamuk, *a.g.e.*, s. 208.

elmaydı. Bu tarihlerde tütüne rejinin adeta el koymas ve üreticiyi ürününü ucuz fiyata satmaya zorlaması, bu ürünü halk için kârlı olmaktan çıkarmıştı. Fındık ise o tarihlerde Trabzon ve civarında pek yaygın olmayıp daha çok Giresun ve Ordu civarlarında yetiştiriliyordu. Ayrıca bütün bölge ahalisi ağaçs bitkilerin yetiştirilmesi konusunda pek bilgi sahibi değildi. Bu nedenle çok önemli bir gelir kaynağı olması gereken ve üstelik tarla tarımından nispeten daha kolay olan fındık ziraatı da çok gelir getirici değildi. Yine de yörenin, tarihinde ilk defa ticari değeri olan ağaçs bir bitki ile tanışmış olması önemliydi. Tarla bitkilerinden olan fasulye ise sadece Akçaabat'ta hatırı sayılır miktarda yetiştirilebiliyordu. Bölgenin iklim yapısı ürün çeşitliliğine müsaade ettiğinden ve yöredeki bütün evler bahçeli olduğundan aileye dönük incir, zeytin, elma vs. ağacı dikiliyor ya da küçük araziler üzerinde her evin kendi ihtiyacını giderecek sebze yetiştiriliyordu. Bu yüzden de meyve-sebze türünün iç pazar değeri yok gibiydi. Başka şehirlere ve ülkelere ihraç için ise dayanıklı değillerdi.

Bölgenin coğrafi yapısı tarım usullerini her dönem az çok ilkel kalmaya mahkûm ediyordu ki sırf bu özellik bile ziraatı değersizleştirecek bir etkendi.

Bölgede tarımı ekonomik olmaktan çıkaran ve değersizleştiren bütün saydığımız şartlardan dolayı, tarım bir geçim ekonomisi olamamış ve bundan dolayı toprağa bağlı aristokratik bir yapı ortaya çıkmamıştı. Bunun doğal sonucu olarak tarım kadın ve çocukların istihdam edildiği bir alan hâline gelmişti. Yetişkin erkekler ise geçim temini için başka yerlere gitmeye ve başka işlerle meşgul olmaya mecbur kalmışlardı.